

Наталія Дяченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА В ПОЕТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

О. ОЛЬЖИЧА

У статті представлено комплексний (з погляду репертуару, кількісних характеристик, стилістичного навантаження, системних відношень) аналіз соматизмів та слів-означень до них, використаних у поетичних збірках

О. Ольжича «Рінь», «Вежі», «Підзамча».

Ключові слова: соматизми, лексика, означення, семантика, порівняння.

Соматична лексика (назви, котрі описують людину як біологічну істоту) перманентно знаходиться в полі зацікавлення лінгвістів (докладніше див.¹), оскільки, абсолютно природно, належить до ядра лексичного складу будь-якої мови, а отже, дозволяє відстежити наріжні тенденції в її розвитку, адже мовні знаки є не лише своєрідним “банком” інформації про довкілля, а й засобом мовного мислення, а отже – і способом, інструментом його пізнання.

Важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, зокрема соматизмів, є художні, зокрема поетичні тексти – як реалізований пошук автора, наслідок його семасіологічного аналізу слова². З огляду на це на особливу увагу заслуговує й поетична спадщина О. Ольжича за високу художню цінність його віршів і титанічний внесок цієї людини в будучність України й українства, взірцевий для багатьох поколінь.

Мета нашої розвідки – комплексний (з погляду репертуару, кількісних характеристик, стилістичного навантаження, системних відношень) аналіз

---

¹ Дяченко Н. М. Номінативні поля назв обличчя в українських діалектах / Н. М. Дяченко // Лінгвістика. – Луганськ, 2012. – №. 1 (25). – С. 68–86.

² Харченко В. К. Соматизми в поезії Бєллы Ахмадулиной / В. К. Харченко, Д. А. Плужникова // Научные ведомости БелГУ. Серия Гуманитарные науки. – 2011. – № 24 (119). – Выпуск 12. – С. 44–50.

соматизмів та слів-означень до них, використаних у поетичних збірках О. Ольжича «Рінь», «Вежі», «Підзамча».

Представлений нижче реєстр соматизмів укладено на підставі уживаності в поетичних текстах і класифіковано залежно від позначуваних ними соматооб'єктів (у дужках після кожного слова подано кількість слововживань).

З-поміж зібраного матеріалу зафіксовано такі групи соматизмів:

1. Соматоніми (назви на позначення частин тіла людини – голови, шиї, тулуба, нижніх і верхніх кінцівок): *вид (1); голова (4); горло (2); груди (8); десниця* ‘права рука, а також рука взагалі’ (1); *долоня (3); дух (5); душа (11); зморшки (1); коліна (1); лик (3); лице (10); лоно (2); нога (8); обличчя (8); палець (2); перса (2); підборіддя (1); плече (2); пучки (1); повіки; пояс (1); рука (19); скроні (1); уста (8); чоло (11).*

2. Остеоніми (назви кісток): *хребти (1); крижі (1).*

3. Сплахноніми (назви внутрішніх органів): *мозок (1); м'язи (1); нерви (2).*

4. Ангіоніми (назви елементів кровоносної системи): *кров (28), серце (23).*

5. Сенсонімічна лексика (назви органів чуття): *зіниці (2); зір (1); око (очі, вічі) (18); повіки (1); ухо (3).*

6. Корононіми (темін А. А. Занковець: назви волосся, нігтів та інших рогових утворень на тілі людини): *борода (1), брови (1), вії (2), волосся (1).*

7. Лексика на позначення речовин, котрі виробляє організм: *сльози (2); слина (1); ніт (1)*

А також відзначено назви з узагальненою соматичною семантикою: *плоть (4), тіло (28); труп (2); фігура (1).*

Загалом у збірці використано 44 соматичні назви, які вжито 237 раз. Кількісно переважають назви першої групи – 26 одиниць. В інших групах така кількість номенів: назви з узагальненою соматичною семантикою – 4, сплахноміми – 3, сенсонімічна лексика – 5, лексика на позначення речовин, котрі виробляє організм, корононіми – 2, ангіоніми – 2, остеоніми – 2.

За кількістю вживань соматичними первнями збірки є *кров* і *тіло* – по 28 уживань. До ядра соматичної лексики також належать лексеми *серце* – 23 уживання, *рука* – 19, *око* – 18, *чоло*, *душа* – по 11, *лице* – 10, *обличчя*, *уста*, *нога*, *груди* – по 8, *дух* – 5. Решту лексем використано не більше чотирьох, а переважно – 1-2 рази.

Оскільки найуживанішими виявилися лексеми *кров*, *тіло* і *серце*, які, напевно, найвиразніше репрезентують у нашій уяві поняття тілесного, цікавим видається аналіз опозиції духовне / тілесне в поетичному просторі О. Ольжича. Вірш «Піхотинець» розпочинається з крилатого вислову «*Душа відділилась від тіла*», у якому реалізується протиставлення духовного й тілесного, вічного і швидкоплинного. Однак у ліричного героя ці поняття не опозити, навпаки вони одностайні, односпрямовані у своїх прагненнях, а отже, й однаково прекрасні: «*тіло, струнке і спокійне, Ступає в холодних рядах. Довіку його не обійме Ні сумнів, ні згадка, ні страх*». А душа – «*врочиста така, білокрила*»; «*І радісно духу дивиться, Як тіло тяга кулемет, Стискає гарячу рушницю І вперто повзе наперед*» [1, с. 44]. Однак така гармонія у взаєминах душевного й тілесного є далеко не завжди. І тоді автор з гіркотою відзначає: «*Прокляття моїй плоті, Що слабша за мій дух!*» [1, с. 62]. Схибити на шляху боротьби не так складно, бо «*За вступом твоїм тільки совість стає, А проти резон не єдиний: Од роду бо ласе є тіло твоє Вигоди, їди і родини*» [1, с. 68]; бо не раз «*бачили очі дитячі твої, Широкі і схожі на рану, Як люди, що знали визвольні бої, Услєливо кланялись пану. І слухали уші, коли вчителі Учили, нечесно-лукаві, Лучити гонори своєї землі І службу ворожій державі*» [1, с. 67]. Та це не про таких, як О. Ольжич. Захочеш – і будеш, хай саму перемогу побачать нащадки, хай за це й

доводиться платити кров'ю, мета того варта: *О, вірте, всі мури земного впадуть, Як серце обернеш у сурму. Найвищі бо вежі духовности ждуть Твого шаленого штурму* [1, с. 76].

Часом соматизми виступають «окремими персонажами», семантичним ядром віршів: *О груди, що сподобляться вхопити Розтопленого золота повітря! О серце, що, міцне, не розірветься, Збагнувши неохопленість доби!* [1, с. 114]; *О, очі мої гарячі, Уста мої сірі, спрагли, Що бачите тільки Сонце, Щоб тільки кричати правду!* [1, с. 93].

На рівні системних зв'язків між одиницями цього корпусу зауважимо, що О. Ольжич послуговується у віршах синонімічними назвами: *лице – обличчя – вид – лик, груди – перса, десниця – рука, лоб – чоло, карк – шия, очі – вічі, тіло – плоть*. Деякі частини тіла представлені більш докладно: *плече – рука (десниця) – долоня – палець – пучки; око – зіниці – повіки – вії*. А словоформу *лиця* поет використовує в значенні 'щоки': *І тільки лиця калиново Тобі рум'янцем поняла* [1, с. 90].

Інколи поет використовує й фраземи із соматичним компонентом: *душа відділилась від тіла* [1, с. 44]; *дивиться смерті в лице; сяє обличчя* [1, с. 64]; *хто має уши – хай слуха; смерті заглянув у вічі* [1, с. 76]. Часом вони частково модифіковані: *о, втіхо, що серце виповнюєш вкрай* [1, с. 69], *ставити ногу недбало на край блакитної чаши безодні* [1, с. 69], *кровю платити* [1, с. 71]; *залізом випалюйте душі* [1, с. 75].

Крім власне номінативної функції, автор зрідка використовує соматизми в складі порівнянь: *як кров* [1, с. 79]: (Вітер) *Він віє диханням солоним, як кров, Пянкх океанових надрів...*

В аналізованих віршах зафіксовано поодинокі відсоматичні похідні: *крівавиться, широкогрудих, безголовий, недовірами-очима, хмуроокий*. Два останні слова – оказіоналізми.

У переважній більшості випадків аналізовані номени вжито з їхньою первинною семантикою – як позначення частин тіла людини чи тварини. Однак лексеми цього корпусу часто виступають і як джерело метафори: «До

перс заляклих, просячи тепла, Тулили марно немовлята лиця. Проте їм чорне лоно віддала Доба жорстока, як вовчиця» [1, с. 45]; О, невмолимі скам'янілі дні! Міцна рука над людьми і богами! [1, с. 30]; Хто вмів справедливо карати, Той дивиться смерті в лице! [1, с. 64].

Для увиразнення, удокладнення сказаного, надання висловлюванню емоційності та образності поет використовує слова-означення до соматизмів. Тому щоб глибше розкрити символіку ключових соматизмів, ми також зібрали атрибутиви, використані автором для їх означення.

Впорядковуючи ряди лексичних означень соматизмів, за зразок беремо структуру словникової статті «Словника епітетів української мови»³. Після соматизму наводимо алфавітний перелік означень, до якого зараховано прикметники та дієприкметники, що вживаються в значенні прикметників, дієприкметникові звороти, а також порівняння. До рядів означень залучено якісні прикметники, а також їхні варіанти – зменшено-пестливі форми, форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Якщо ряди означень досить розгалужені, у їх межах використовується поділ на групи на підставі семантичної спільності. В окрему групу виділяємо індивідуально-авторські означення. Аналіз виявлених означень соматизмів провадимо за різними параметрами: наявність у тексті синонімічних і антонімічних соматичних означень; означення, використані автором для характеристики одного / кількох соматизмів; інтерпретація за іншими ознаками.

***Борода** – золота-золота; **вид** – рабський; **волосся** – туге; **голова** – одбита; **горло** – власне; **груди** – важкі, задихані, троєкутні, смагли; **десниця** божеська; **долоні** – крицеві; **дух** бадьорий, гострий, п'янкий, Революції, розкутий; **душа(і)** – білокрила, врочиста, гидка, дзвінко-стрункі, зацьковані, ропувата, ховзька; **зіниці** – янтареві; **коліна** – розслаблені; **крижі** – звірині; **кров** – вража, гаряча (як піски пустелі), залята, невинна, неідроблена, пролита, рожева; **свіжа**; **тяжкоплинна**, як мед; **щедра**, ясна (2); як вино;*

---

³ Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Ярмоленко, Л. О. Пустовіт; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

лик – Революції, часу; *лице(я)* – гарячі, жіночі, камінне, пошматане огнем; *лоно(а)* – вогкі, плідні, чорне; як смокви порожні; *м'язи* – набряклі; *нерви* – болюче напружені, зо сталі; *нога(и)* – смагляві, сухі, дівочі, зморені; *обличчя* – мертві, світло-рожеве, сірі, червоні; *око (очі, вічі)* – блакитні, гарячі, гострі, гостріші, дитячі, повні стримуваних сліз, розчахнуто-тьмяні, тужно-ебенові, ховзькі, холодні, чорно розкриті, широкі і схожі на рану; *перса* – заляклі; *підборіддя* – злотаве, м'яжке; *плече; плоть* – задихана, пухка; *рука(и)* – байдужі, Божя огненна; груба, дужа, міцна, захолола, зріла, пожовкла, рішуча, як стилета, розбита, ствердла, тугі, служна, юні; *серце(я)* – б'є, як обух; велике, єдине, жадібне, кам'яне, людське (2), львине, мідяне, мужнє, невірні, неспокійне, обгоріле, порожнє, хоре; *скроні* – гарячі; *сльози* – ледачі, стримувані; *тіло(а) (про розмір, вагу; про сильне, струнке або слабе тіло; про стан тіла)*: здорові, ласе, міцне, молоді, мускулясті, непритомне, пружні, спокійне, струнке (2), уродливе; *(про колір)*: брунатне, біле, золотавість сп'янілого; золоте; *(про враження, психологічне сприйняття)*: розкішне, чудове; *(оригінальні означення)*: смертельна, гада, важка лавіна (тіл), важке залізо (тіл); *уста* – сірі, спрагли, тонкі; *ухо* – чуйне; *фігури* – білі; *чоло* – поблідле, спокійне.

Серед зафіксованих означень найширше представлені означення, які характеризують соматизми за:

- особливостями сприйняття: бадьорий, байдужий, важкий, вогкий, врочистий, гарячий (4), гидкий, гострий (2), гостріший, грубий, дужий, єдиний, жадібний, задиханий (2), заляклий, залятий, захололий, зацькований, здоровий, зморений, зрілий, ласий, ледачий, мертвий, міцний (2), мужнє, мускулястий, м'який, набряклий, невинний, невірний, непідроблений, непритомний, неспокійний, обгорілий, одбитий, плідний, порожнє, пролитий, пружний, пухкий, п'який, рішучий, розбитий, розкішний, розкутий, розслаблений, свіжий, спокійний (2), спраглий, сп'янілий, ствердлий, стримуваний, стрункий (2), сухий, тонкий, тугий (2), уродливий, служний, ховзький (2), холодний, хорий, чудовий, чуйний, широкий, щедрий;

- кольором *білий (2), білокрилий, блакитний, брунатний, златавий, золотий, золотий-золотий, поблідле, пожовклий, рожевий, світло-рожевий, сірий (2), смаглий, смаглявий, червоний, чорний, янтаревий, ясний;*

- належністю: *Божий, божеський, власний, вражий, гада, дитячий, дівочий, жіночий, звіриний, людський (2), львиний, рабський, Революції, смертельного, часу;*

- матеріалом: *зо сталі; камінний, кам'яний, крицевий, мідяний, огненний, сонячний.*

Лише поодинокі означення характеризують соматизми за розміром (*великий*) та віком (*молодий, юний*). Зафіксовано також авторські неологізми (*очі – тужно-ебенові, розчахнуто-тьмяні, душа(i) – дзвінко-струнки, ропувата*) та слововживання (*сльози – ледачі, душа – гидка, ропувата, ховзька*).

З погляду системних зв'язків серед означень використано синоніми (*серце – львине, мужнє; душа – гидка, ропувата, ховзька; тіло – розкішне, чудове, уродливе; здорове, міцне, мускулясте, пружне*) та антоніми (*очі – гарячі / холодні; вогкий – сухий, спокійний – неспокійний, щедрий – жадібний, білий – чорний*). Зауважимо, що деякі прикметники поєднуються з кількома іменниками-соматизмами: *ховзькі – очі, душа; спокійне – чоло, тіло; гаряче – лице, кров; гарячі – очі, скроні.*

Означення, виражені дієприкметниковими зворотами: *пошматане огнем; болюче напружені; повні стримуванних сліз; чорно розкриті; схожі на рану.*

Відзначено такі порівняння, ужиті із соматизмами: *як вино; як мед; як обух; як смокви порожні; як стилета.*

Отже, широке використання соматизмів та означень до них виразно посилює чуттєвість поезії. З погляду семантико-функціонального навантаження соматична лексика використовується насамперед для створення портретів та автопортретів, тропів, підсилення емоційно-образно тла поезії, розширення смислового й асоціативного тла тексту. Як показують

прикладі, саме художні тексти є важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, динамікою їхньої сполучуваності. У художньому тексті реалізований пошук автора, його образне мислення та естетична оцінка описуваних понять, що є наслідком його семасіологічного аналізу слова, а тому різноаспектний текстологічний аналіз слів різних ТГЛ потребує дальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Ольжич О. Вибрані твори / [упоряд. О. Зінкевич; передм. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – 664 с.

Наталия Дьяченко

Соматическая лексика в поэтическом пространстве О. Ольжича

В статье представлен комплексный (с точки зрения репертуара, количественных характеристик, стилистической нагрузки, системных отношений) анализ соматизмов и слов-определений к ним, использованных в поэтических сборниках О. Ольжича "Ринь", "Баши", "Пидзамча".

Ключевые слова: соматизмы, лексика, определение, семантика, сравнение.

Dyachenko Natalya

Somatic vocabulary in the O. Olzhich's poetry space

The article presents a complex (from the point of view of repertoire, quantitative characteristics, stylistic load, systematic relations) analysis of somatisms and word-meanings to them, used in O. Olzhich's collections of poetry "Ryn", "Towers", "Pidzamcha".

Keywords: somatisms, vocabulary, definitions, semantics, comparison.